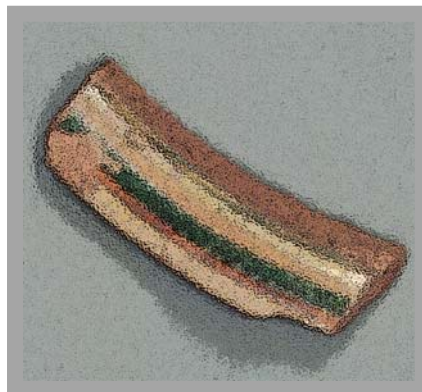


Ett fjärrvärmeschakt i Arboga

Arkeologisk antikvarisk kontroll

Fornlämning Arboga 34:1
Helge And 16
Arboga stadsförsamling
Arboga kommun
Västmanland

Ulf Alström



Innehåll

Sammanfattning.....	1
Inledning.....	2
Bakgrund	2
Målsättning och syfte	4
Undersökningsresultat.....	5
Tolkning och utvärdering.....	8
Referenser	9
Kart- och arkivmaterial	9
Otryckta källor	9
Litteratur	9
Tekniska och administrativa uppgifter.....	10
Figurer	11
Fyndbilaga	12
Bilaga 1. Fyndtabell	12

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen
Stora gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
Fax: 021-14 52 20
E-post: info@kmmd.se

© Kulturmiljövård Mälardalen 2011

Omslagsbild: Keramikskärva. (Bild U. Alström.)

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2006/01407.

ISSN: 1653-7408
ISBN: 978-91-7453-063-6

Västerås 2011.

Sammanfattning

På grund av markarbeten för en fjärrvärmeledning i östra delen av kvarteret Helge And har en arkeologisk antikvarisk kontroll utförts. Schaktet var cirka 25 m långt och 1 m djupt. Schaktet låg cirka 45 m väster om Heliga Trefaldighets kyrka. I västra delen av kvarteret låg fram till reformationen Helgeandskyrkan.

Ett drygt metertjockt kulturlager dokumenterades i schaktet. Lagrens innehåll tycks avspegla händelser som historiskt är kända vad gäller Franciskanerkonventets etablering och nedläggning.

¹⁴C dateringarna ger en generell datering av lagren till 1300–1500 - talen. Därefter dateras lagren utifrån keramikfynd.

Efter reformationen, då franciskanerkonventets kyrka omvandlades till stadskyrka och Helgeandskyrkan kom i Gustav I ägo, tycks ingen bebyggelse ha etablerats i kvarteret förrän under 1600-talet. För att bekräfta att så är fallet måste naturligtvis ytterligare undersökningar genomföras i kvarteret.

Inledning

På grund av markarbeten för fjärrvärme i kvarteret Helge And i Arboga har Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen utfört en arkeologisk antikvarisk kontroll i samband med schaktningarna. Den antikvariska kontrollen beställdes av Arboga Energi AB som också bekostade undersökningen.

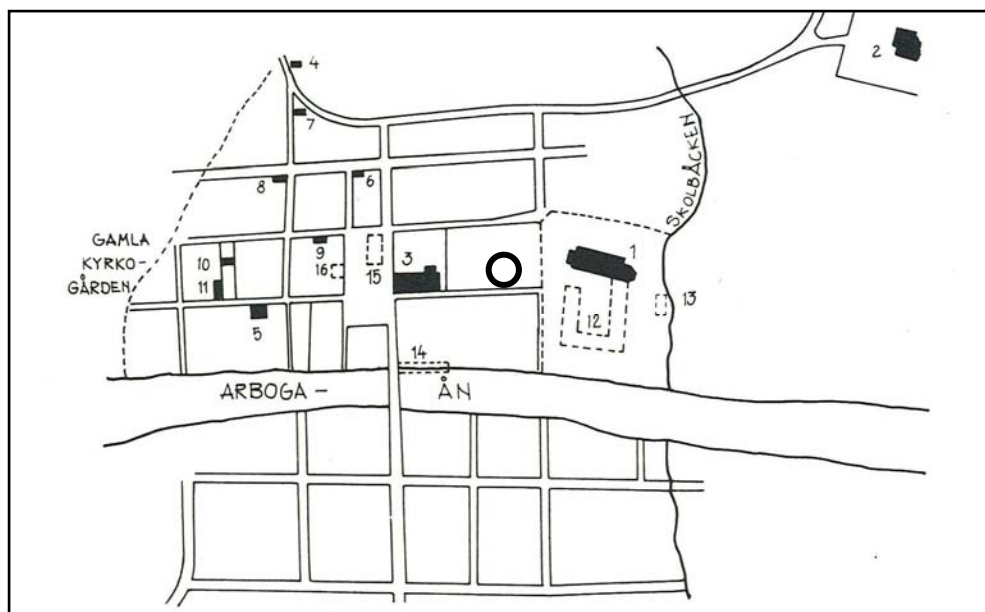
Arbetet utfördes efter ett beslut av Länsstyrelsen i Västmanlands län 2010-08-10 (dnr: 431-3162-10).

Bakgrund

Området för fjärrvärmeschaktet i kvarteret Helge And ligger mellan Helgeandskyrkan och Heliga Trefaldighets kyrka.

Helgeandskyrkan började byggas 1471. Borgarna i Arboga fick bidra med byggmaterial men det var ändå Helgeandsgillet i Arboga som var den ekonomiska garanten för att bygget kunde genomföras. Var Helgeandshuset låg är inte fullt klarlagt men en omedelbar närhet till kyrkan är rimlig. Helgeandsgården nämns första gången 1462.

Helgeandskomplexen har fungerat som sjukstuga och ålderdomshem där måltider, vård och gudstjänster ingick. Vilka som drev verksamheten kan variera. Men patronatsrätten, dvs. kontrollen av verksamheten, tillhörde kyrkan (Almgren 1991, Areskär 2007, Ljung 1949).



Figur 1. Senmedeltida kvarstående byggnader eller källare i Arboga. 1 markerar Heliga Trefaldighets kyrka. 3 markerar Helgeandskyrkan. Cirkel markerar platsen för fjärrvärmeschaktet (Kartan är hämtad ur Almgren 1991).

Idén med Helgeandskomplexen som anläggs på flera platser i Sverige kan troligtvis härledas till Tyskland där Helgeandshus etableras vid mitten av 1200-talet (Areskär 2007).

Etableringen av Helgeandshus låg alltså i tiden i bl.a. Sverige och kan möjligen jämföras med Beginerrörelsens anläggningar i Europa som troligen först uppträder i Belgien i början av 1200-talet. Under 1300- och 1400-talen fanns det uppskattningsvis cirka 20 000 Beginer i Europa fördelade på 85 beginerbyar och 600 beginerhus. Som jämförelse så fanns det 14 Helgeandshus i Sverige (Arleskär 2007). I huvudsak bedrev Beginerna socialt arbete i sina kommuniteter där t.ex. skolundervisning, sjukvård och arbete för den egna försörjningen ingick. En självklar del i livet var också bönen. De var inte formellt knutna till någon klosterrörelse och gav inte några klosterlöften men de etablerade sina Beginerhus och Beginerbyar nära kyrkor och kloster/ordenshus och kunde leva ett fromt liv. De var Europas första stora kvinnorörelse som faktiskt existerade ända in på 1950-talet. En manlig organisation med namnet Begharder har också existerat (Lindaräng 2009). Viljan att hjälpa var alltså gemensam för både helgeandshus och beginerhus.

Öster om undersökningsområdet ligger Heliga Trefaldighetskyrkan. Den byggdes under senare delen av 1200-talet som Franciskanernas konventkyrka. Efter reformationsriksdagen 1527 blev kyrkan församlingskyrka. Kyrkans ursprungliga namn kan ha varit S:t Petri och Pauli kyrka. Namnfrågan är dock osäker eftersom konventet använt en Mariabild på sitt sigill (Kilström 1998).

Ytterligare namn kan tillföras om en jämförelse mellan de båda tiggarrordnarna, Dominikanerna och Franciskanerna görs. Här är det värt att notera, att Dominikanerna oftast vigt sin kyrka till S:t Olof eller till Maria (Ekre 2007).

Det är möjligt att Franciskanernas kyrka i Arboga i så fall kan ha vigts till Gudsmoderns ära. En annan möjlighet som kan diskuteras är om det i själva verket är den försvunna S:t Olofskyrkan som var Franciskanernas konventkyrka. Kyrkan nämns bara en gång i ett avlatsbrev 1297 (Kilström 1998).



Figur 2. Heliga Trefaldighets kyrka i december 2010. (Foto från sydöst Ulf Alström.)

En möjlighet är att konventkyrkan invigts två gånger. En gång till S:t Olof, eftersom han nämns i brevet, och en gång till Maria, eftersom sigillet har en Mariabild.

De invigningskors som finns i kyrkan har olika karaktär och har troligtvis inte målats samtidigt varför man får anta att två vigningar skett av kyrkan under den katolska tiden.



Figur 3. Två utseendemässigt olika invigningskors i Franciskanerna konventkyrka, numera Heliga Trefaldighets kyrka. (Foto U. Alström.)

Målsättning och syfte

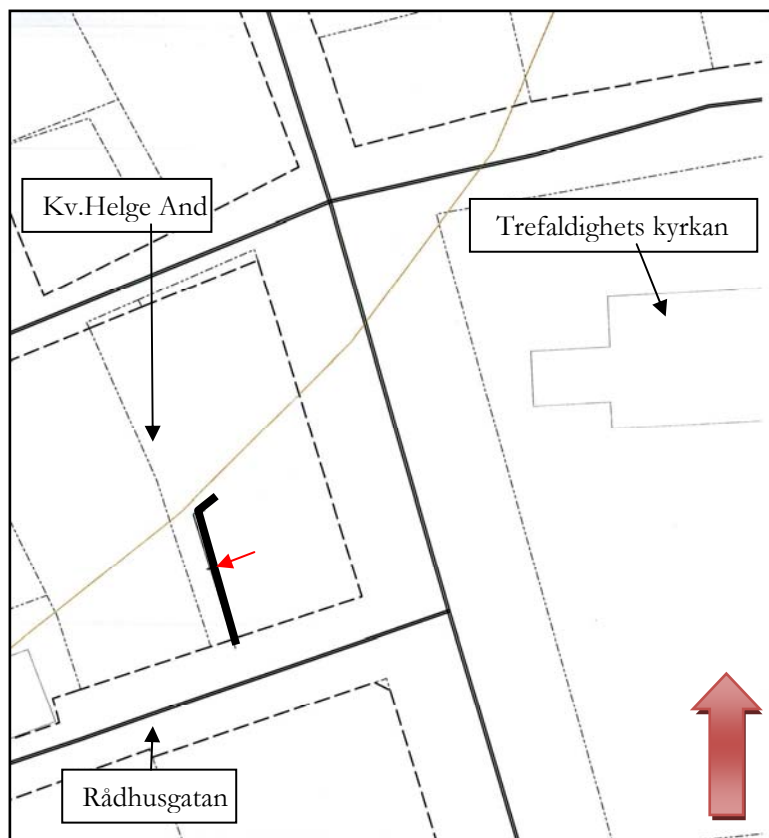
Den arkeologiska antikvariska kontrollen syftade till att få fram kunskapsunderlag för Arbogas historia. Den korta bakgrunden ovan visar med all tydlighet att kvarteret Helge And är en betydelsefull del av Arboga medeltida stadskärna.

Den antikvariska kontrollen syftade även till att skydda fornlämning från skada. Smärre anläggningar och kulturlager skulle dock dokumenteras men om mer komplexa kulturlager och anläggningar påverkades av arbetet skulle detta avbrytas inför ett samråd med länsstyrelsen.

Målsättningen med arbetet var att avgränsa fornlämningens utbredning i schaktet. En bedömning av kulturlager och anläggningar samt de tillvaratagna fyndens karaktär

skulle göras. En preliminär tolkning och datering av undersökningsområdets kulturlager var önskvärt.

Undersökningsresultat



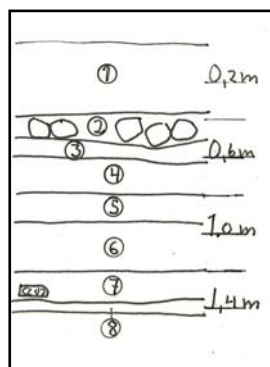
Figur 4. Platsen för fjärrvärmeschaktet markerat med svart linje. Den lilla röda pilen markerar platsen för sektionsritningen. (Udrag ur fastighetkatan skala 1:500.)

Fjärrvärmeschaktet i östra delen av kv. Helge And var cirka 25 m långt, 1 m brett och 1 m djupt. På platsen för sektionsritningen grävdes schaktet ner till den rena naturliga leran, dvs. ytterligare 0,4 m. Eftersom området bedömdes ha en viktig informationspotential samlades alla fynd som påträffades under schaktningen in. Dessa kan av naturliga orsaker inte knytas till ett visst lager men tillför ändå information om vad som skett i området.

Under ett kullerstenslager som sporadiskt påträffades på 0,4 m djup fanns ett ganska homogent metertjockt kulturlager som vid platsen för sektionsritningen avbröts av en golvnivå med daterande yngre rödgods. Keramiken låg på golvet som bestod av jord. Golvet begränsades i norr av en trolig väggsyll i trä.

Söder om detta hus påträffades från gatan och 10 m norrut in mot gården rester efter en sentida träbyggnad där virket var mycket bra bevarat. Den byggnaden var elektrifierad eftersom gamla elkablar påträffades bland virket. Äldre kulturlager kunde inte konstateras i samband med denna relativt moderna byggnad.

Vid den röda pilmarkeringen (figur 4) ritades en sektion av schaktets västra vägg. Sektionen får anses vara typisk för vad som kan påträffas i kvarterets östra del.



Figur 5. Sektionsritning från fjärrvärmeschaktet i kv. Helge And. 1. Bärlager bestående av grus, 2. Kullerstenspackning, 3. Flammigt kulturlager med sand, 4. Mörkt kulturlager med flis och gödsel, 5. Homogent kulturlager av jord och lite flis med ett yngre rödgodsfat på golvet. 6. Lerigt kulturlager med gödsel och kvistar/pinnar, 7. Kulturlager med tegel och kalkbruk. Direkt under detta lager och på den rena blåleran läg en träplanka, 8. Botten av schaktet med kulturjordsinfiltrerad blålera. (Profil mot väster. Skala 1:40.)

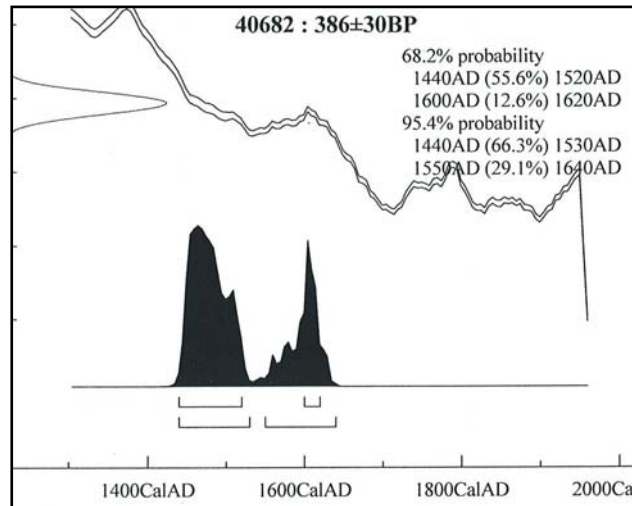
Under grävningsarbetet för fjärrvärmen togs keramik tillvara. I schaktets hela sträckning, förutom golvlagret, påträffades endast 6 skärvor rödgods med datering till 1600-talet eller 1700-talet. 1 skärva stengods med streckornamentik togs tillvara. Den dateras till 1500-talet.

På lager 5, dvs. golvlagret (figur 6), påträffades flera delar av en skål med pipleredekor och rullstämpeldecor. Fatet dateras till 1600–1700 - talen. I samma lagerkontext påträffades en liten skärva rödgods med gul pipleredekor som dateras till 1600-talet.

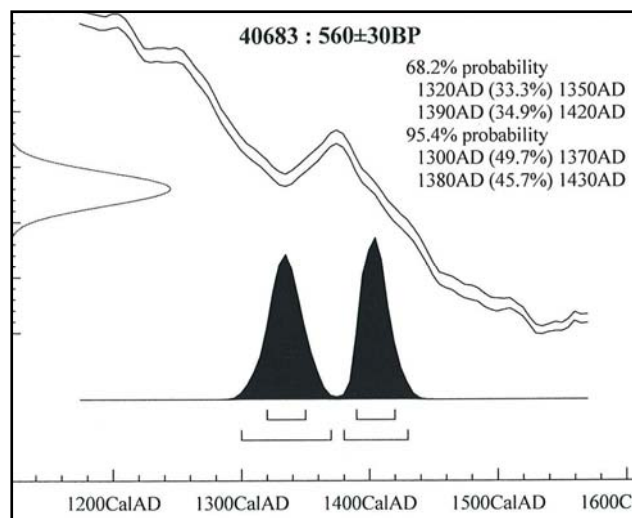


Figur 6. Fragment av skålen som påträffades i lager 5. Skålen är 6 cm djup och cirka 30 cm i diameter. (Bild U. Alström.)

Från lager 7 och 8 togs prover för ^{14}C analyser. Provet från lager 7 (figur 7), ett ben, togs i direkt anslutning till plankan som kan antas ha tillhört det äldsta bebyggelseskedet i området. Provet visar med 95 % sannolikhet att någon form av bebyggelse funnits i området under perioden 1440–1640 vår tideräkning. Med en 66 % sannolikhet utnyttjades området före reformationen dvs. från 1440 till 1530.



Figur 7. Resultatet från ^{14}C dateringen visar med 95 % sannolikhet att benet som låg i lager 7 kommer från ett djur som dött (slaktats) under perioden 1440 – 1640. Med 68 % sannolikhet är dateringen 1440–1530 vår tideräkning (Possnert 2010).



Figur 8. Resultatet från ^{14}C dateringen visar med 95 % sannolikhet på att benet som låg i lager 8 kommer från ett djur som dött (slaktats) under perioden 1300 – 1430. Med 68 % sannolikhet är dateringen 1320–1350 vår tideräkning (Possnert 2010).

Från lager 8 (figur 8) som visar den första indikationen av mänsklig påverkan i området, togs ytterligare ett ben för datering av det äldsta kulturlagret. Provet visar med god säkerhet att området börjar utnyttjas under 1300-talet.

Därmed tycks de första spåren av aktivitet i området kunna knytas till Franciskanernas etablering 1285 på mark som förmodligen inte tagits i anspråk tidigare. Emellertid är klostrets begränsning västerut oklar. Fjärrvärmeschaktet ligger hela 45 m väster om den forna konventskyrkan varför några säkra slutsatser inte kan dras.

Ljung menar att en allmänning funnits mellan klosterområdet och kvarteren Helge And och Kungsgården. Efter reformationen anlades Järntorget på denna allmänning samt även delvis på klosterområdet (Ljung 1949).

Trots att tegel och kalkbruk noterades i lager 7 tycks inte några konventsbyggnader ha funnits i östra delen av kvarteret Helge And. Däremot kan man diskutera om lagret med tegel och kalkbruk möjligen kan komma från någon annan konstruktion tillhörigt konventet. Lagret kan eventuellt ha tillkommit vid reformationen då Franciskanerna abrupt fick lämna sitt hus .

Det kan ha funnits en klosterport där Järntorget nu ligger (Ljung 1949 s. 104). En klosterport förutsätter en inhägnad och i detta fall bör det kunna innebära en mur av

tegel. Osäkra rester efter denna mur har dokumenterats i lager 7. I samband med reformationen kan muren ha rivits eftersom lämpliga tvångsåtgärder sattes in för att få bort bröderna om de inte frivilligt lämnade konventen (Gallén 1959).

Helgeandskyrkan i västra delen av kvarteret som uppfördes på 1470-talet tycks inte ha haft någon påverkan på lagerbilden i fjärrvärmeschaktet. Det som möjligen är anmärkningsvärt är att kyrkan ansågs vara förfallen redan 1531. Dock inte mer förfallen än att byggnaden omvandlas till kungsgård för Gustav Vasa (Medeltidsstaden 2).

Tolkning och utvärdering

Området väster om Heliga Trefaldighets kyrka har utifrån ¹⁴C dateringar börjat utnyttjas vid tiden för Franciskanernas etablering i Arboga 1285. Nära schaktets botten noterades ett kulturlager med tegel och kalkbruk vilket tolkas som rivningsrester efter klostrets mur i samband med reformationen.

Efter reformationen tycks det dröja ett antal decennier innan en bebyggelse etablerades i området. Den bebyggelsen dateras med hjälp av keramik till 1600-talet. Det är möjligt att tidslappet mellan reformationen och 1600-talet kan bero på att Gustav Vasas planer på att omvandla Helgeandskyrkan till rådhus inte genomfördes förrän cirka hundra år efter reformationen. (Ljung 1949, s.98ff). Under mellantiden kan området för fjärrvärmeschaktet ha legat under kungsgården som därmed kan ha hindrat en etablering av annan bebyggelse i kvarteret. Det var kanske först när kyrkan förvandlades till rådhus som hela kvarteret började bebyggas.

Utvärderingen bygger på ett 25 meter långt schakt vars djup var 1 meter. Det är självklart att ytterligare arkeologisk information måste inhämtas för att kunna verifiera eller dementera den här redovisade utvärderingen som bygger på ett relativt litet material.

Referenser

Kart- och arkivmaterial

Ekonomiska kartan 10G:60

Digitala fastighetskartan. Skala 1:500.

Otryckta källor

Possnert, G., 2010. Resultat av ¹⁴C datering av obrända ben från Arboga, Västmanland. Ångströmlaboratoriet, Tandemlaboratoriet. Uppsala universitet. Uppsala.

Litteratur

Almgren, H., 1991. Alla tiders Arboga. Utgiven av Arboga kommun och Hembygdsföreningen Arboga minne. Arboga.

Areskär, M., 2007. Hospital och Helgeandshus. En studie av omsorgsväsendet i medeltidens Sverige. Kandidatuppsats i arkeologi. Stockholms universitet.

Ekre, R., 2007. Kloster i Lödöse. I Kloster och klosterliv i det medeltida Skara stift. Skara stiftshistoriska sällskskaps skriftserie 33. Skara.

Gallén, J., 1959 Franciskanerorden. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.

Kilström, B. I., 1998. Heliga Trefaldighets kyrka i Arboga. Västerås stifts kyrkoberivningskommittè. Västerås.

Lindaräng, G., 2009. Beginerna. En medeltida och nutida kvinnorörelse. Föreningen Gamla Vadstenas småskriftserie nr. 54. Vadstena.

Ljung, S., 1949. Arboga stads historia. Arboga.

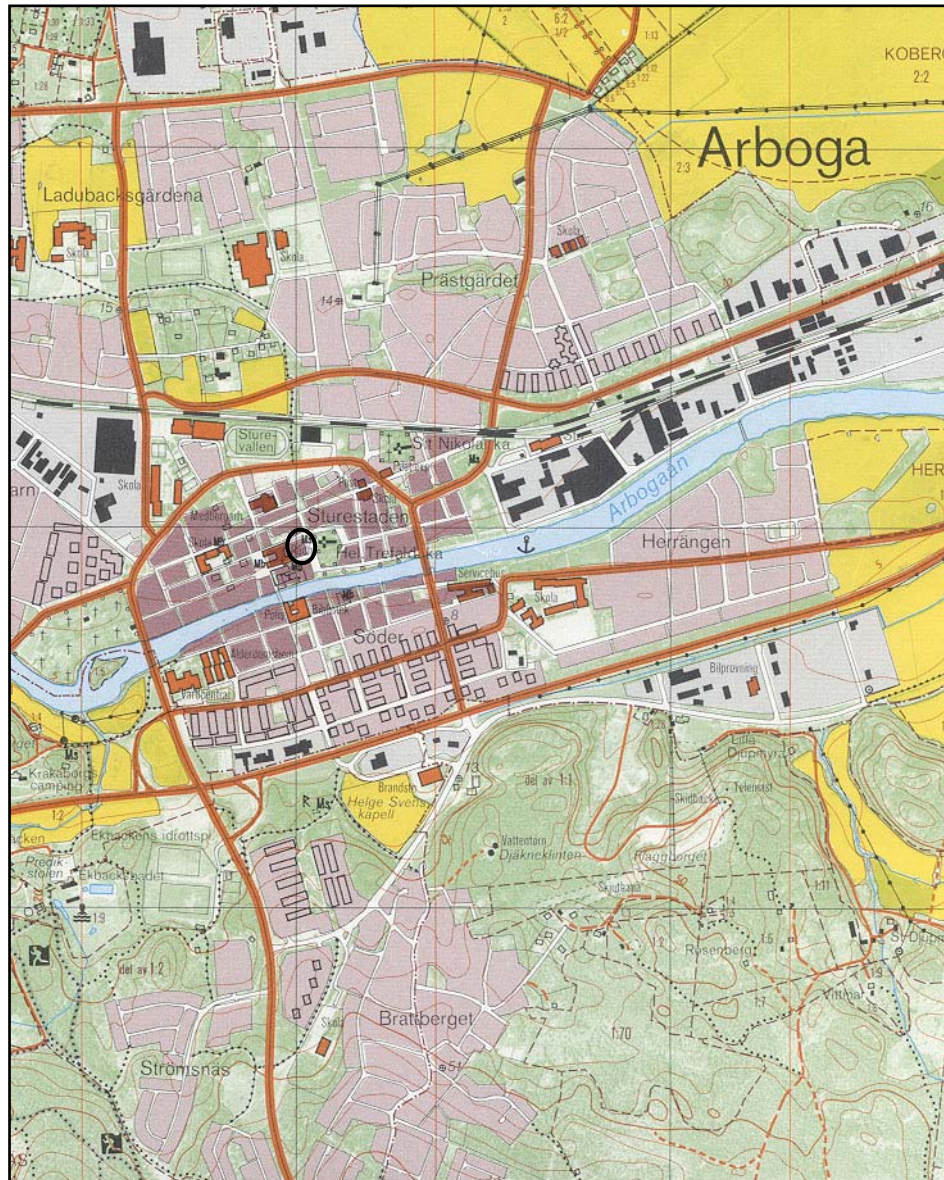
Medeltidsstaden 2. 1976. Arboga. Red. Hans Andersson. Raä och SHM. Stockholm.

Tekniska och administrativa uppgifter

KM projektnr:	KM 10102
Länsstyrelsen dnr, beslutsdatum:	431-3162-10 Beslutsdatum 2010-08-10
Undersökningsperiod:	2010-09-13
Arkeologtimmar:	8,5 timmar
Exploateringsyta:	Cirka 25 löpmeter schakt
Personal:	Ulf Alström
Belägenhet:	Helge And 16, Kv. Helge And, Arboga stadsförsamling, Arboga kommun, Västmanlands län, Västmanland
Ekonomisk karta:	10G:60
Koordinatsystem:	RH 90
Koordinater:	X 6585935 Y 1502018
Inmättningsmetod:	Manuell
Dokumentationshandlingar:	Förvaras hos Västmanlands läns museum
Fynd:	Fynden F1-F5 förvaras på KM i väntan på beslut om fyndfördelning.

Figurer

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet Gävle. Ärende nr MS2006/01407.



Figur 9. Undersökningsplatsens läge markerat med en ring. Utdrag ur ekonomiska kartan. Skala 1:20 000.

Fyndbilaga

Bilaga 1. Fyndtabell.

Fyndnr	Sakord	Material	Egenskap	Vikt, gr	Antal	Antal. fragm.	Fragm. grad	Fyndomständighet
1	Y rödgods	lera	Glaserad	340	1	10	-	Lager 5
2	Y rödgods	lera	Glaserad	10	1	1	-	Lager 5
3	Pipskaft	vitlera	Kritpipa	5	1	1	-	Schaktfynd
4	Stengods	lera	Streck ornament	12	1	1	-	Schaktfynd
5	Y Röd gods	lera	Glaserade	150	6	7	-	Schaktfynd